

Wat is het beeld van Erasmus?¹

Een apologie in het Erasmusjaar

Leo Molenaar

¹ Uitgesproken ter gelegenheid van de zesde aflevering van *Reboot*, een kunstproject van Bas van Vlijmen (www.reboot.nl), op 25 maart 2009 bij het beeld van Erasmus voor de Laurenskerk. Dit is een voor dit doel verkorte versie van zijn speech. De volledige tekst en presentatie zijn op internet te vinden.

1. Het ‘eerste’ en het ‘tweede’ beeld van Erasmus

Ik wil het met u hebben over ‘het beeld van Erasmus’, onze stadspatroon. Het bleek in het *Erasmusjaar 2008* dat er niet één beeld van Erasmus is, maar twee beelden. Het ‘eerste beeld’ is onder anderen verwoord door Hans Trapman in de catalogus van museum Boijmans bij de tentoonstelling *Erasmus in beeld*: een indrukwekkende figuur die het verdient nagevolgd te worden². Het ‘tweede beeld’ is neergezet door enkele Rotterdamse cultuurdragers, en wordt dagelijks bevestigd door bronnen op internet, waarbij Erasmus in de kern een antisemiet blijkt te zijn, een moslimhater, een opportunistische windvaan en zelfs een oorlogstoker tegen de arme Turken. Wij van de stichting *Huis van Erasmus* zijn duidelijk voorstander van het ‘eerste beeld’³. Wij hebben vorig jaar een onderwijsproject uitgebracht van bestuurslid Louise Langelaan voor kinderen van omstreeks twaalf jaar: *Erasmus voor de Klas*, dat in tientallen basisscholen is gebruikt⁴. Oud-collega’s van het *Erasmiaans Gymnasium* wilden het desalniettemin uitvoeren in hun klassen 2, dus voor oudere leerlingen. Een van hen had het lumineuze idee om de leerlingen een verplichte *brief aan Erasmus* te laten schrijven voor een *cijfer*. Nu worden in *Erasmus voor de Klas* lastige kwesties aangesneden zoals ‘tolerantie’ of Erasmus’ opvatting over de toen actuele ‘oorlog tegen de Turken’. Maar een kwart van de in totaal negentig brieven ging over Erasmus’ beweerde haat tegen de joden, een kwestie die niet in onze tekst stond⁵. Het ‘tweede beeld’ van Erasmus had zich kennelijk, via *Google*, internet of wat tips, met kracht aan deze jongeren opgedrongen. *En deze leerlingen vielen, allemaal, over Erasmus heen.*

Zij vertelden dat ze het Erasmus kwalijk namen dat hij had geschreven ‘dat hij geen Reuchlinist’ was, omdat *die* humanist *wel* was opgekomen voor de rechten van de joden. Anderen schreven dat zijn scheldtirade tegen de arme jood Johann Pfefferkorn schandelijk was. Iemand stelde vast dat Erasmus een inspiratiebron was geweest voor Maarten Luther, die op een afgrijselijke manier tegen de Joden had uitgepakt. Een meisje schreef het onbegrijpelijk en onacceptabel te vinden dat Erasmus zich in zijn antisemitisme tegen de humanist Reuchlin had gekeerd, en dat het haar verdrietig maakte dat eeuwen na zijn dood, en na de Holocaust, “nog steeds uw denkbeelden over de Joden voortleven”. Een jongen beweerde: “U accepteerde de joden niet, u was bereid om tot het uiterste te gaan om ze weg te hebben.” Een ander meisje verweet Erasmus een meeloper te zijn, en had nooit kunnen dromen “dat jij antisemitisch zou kunnen zijn”. Enkele leerlingen concludeerden dat ze trots waren op de naam van hun school, maar dat hun trots aan het wankelen was gebracht.

² Hans Trapman, *Erasmus, leven en werk*, in P. van der Coelen, *Erasmus in beeld*, pp. 13-34, Rotterdam 2008.

³ Leo Molenaar sprak namens de Rotterdamse Stichting *Huis van Erasmus*, en was projectleider *Erasmusjaar* van het *Erasmiaans Gymnasium*.

⁴ Louise Langelaan, *Erasmus voor de klas*, november 2007, werkschrift en docentenhandleiding.

⁵ Kopieën bij de auteur, straks in het archief van het *Erasmiaans Gymnasium*, Gemeentearchief Rotterdam.

Ik ben al twintig jaar bezig met lustrumboeken van mijn school, die steeds aspecten van het denken van Erasmus bevatten. In de vorige en de huidige bundel komen tal van leerlingen aan het woord, honderden pagina's lang⁶. Ik maak op dit moment de voortzetting van bovenstaande discussie mee bij het begeleiden van hun essays met onderwerpen zoals: "Was Erasmus werkelijk zo tolerant?", 'Hoe staat het met de vermeende vrouwvriendelijkheid van Erasmus?' of "Hoe verhouden Erasmus' opvattingen over vrede zich met de Europese eenwording?" Door de vele bronnen op internet zijn hun vraagstellingen scherper en uiterst kritisch geworden. Welnu, als dit 'tweede beeld' van de onverdraagzame, onwaardige Erasmus zich zo dominant opdringt aan jonge mensen, dan lijkt het mij dat onze generatie opvoeders daarover niet kan zwijgen, of haar reactie kan beperken tot impliciete publicaties. *Wie zwijgt, stemt toe*. We zullen ons in het debat moeten begeven.

We zijn veroordeeld tot *intellectuele eerlijkheid*: wij, van de stichting *Huis van Erasmus* en van het *Erasmushuis*, wij van de school, de hogeschool, de universiteit en de stad van Erasmus. Leerlingen van het *Erasmiaans Gymnasium*, 450 stuks uit de klassen 1 en 2, hebben in dit Erasmusjaar een lesbrief over Erasmus besproken, op basis van *Erasmus voor de Klas*, voor meer dan honderd groepen, samen drieduizend kinderen, in vijftig basisscholen in de regio. In een optocht, een *pompa*, hebben ze daarna, met meer dan duizend, op 28 oktober dit standbeeld met een *lauwerkrans* getooid. Maar, als het 'tweede beeld' van Erasmus overwegend juist is, slaat deze hulde nergens op. *Klopt het 'tweede beeld', of blijft het 'eerste beeld' in hoofdlijnen overeind?* En als mocht blijken dat het 'eerste beeld' adequaat is, wordt het dan niet tijd dat er veel meer mensen in het geweer komen om *in alle openlijkheid* de propagandisten van het 'tweede beeld' van repliek te dienen? Daarover gaat het eerste deel van dit betoog. Ik begin met het gemakkelijkste onderwerp, *Erasmus en de oorlog*, aan de hand van artikelen van Jan van Herwaarden en beweeg me via Erasmus' *houding tegenover de Turken* bij Ronald Giphart naar het *pièce de résistance*, naar Marcel Möring maar ook naar onze leerlingen, met Erasmus' beweerde Jodenhaat. Ik ga terug naar de bronnen: *ad fontes*, oude en moderne.

Daarna wil ik het bredere perspectief aanstippen door vragen te stellen, die in actuele publicaties aan de orde zijn. De eerste vraag, van Carel Peeters, is die omtrent de receptie van de figuur van Erasmus in Nederland: heeft een eenzijdige nadruk op diens redelijkheid, verdraagzaamheid, mildheid en minzaamheid ons niet het zicht benomen op diens strijdbaarheid, venijn en dodelijke ironie? En als dat zo is, levert dat dan niet mede een verklaring voor de tandenloze vorm waarin het Nederlandse 'humanisme' zich vaak manifesteert? Zou een inzet voor een *strijdbaarder humanisme* niet gepast zijn⁷? De tweede vraag, van Guido Vanheeswijck, is of het niet hoog tijd wordt om het eeuwenoude *passieve pluralisme* van Nederland, waarin de samenwerking aan de top tussen groepen en mensen van verschillende politieke en religieuze signatuur elke betrokkenheid heeft uitgesloten bij het

⁶ Leo Molenaar (red), *Ex Pluribus Unum*, Rotterdam 2004. Leen Bongers, Bert Kanters en Leo Molenaar (red), *Van der Velde; mozaïek van een rector; Erasmus na 500 jaar Lof der Zotheid*, Rotterdam, mei 2009.

⁷ Carel Peeters, *De andere Erasmus; Een militante humanist*, *Vrij Nederland*, 45, pp 28-33, 2008.

gebeuren binnen de levensbeschouwelijke zuilen, *bewust* om te vormen tot een *actief pluralisme* waarbij samenwerking tussen groepen en personen een wederzijdse discussie veronderstelt over elkaars achtergrond en beweegredenen. Dat zou volgens hem een herstel inluiden van de openbaarheid van de polemieken, waaraan Erasmus destijds zijn moedige en scherpzinnige bijdragen leverde⁸.

2. Erasmus: voorstander van ‘gerechtvaardigde oorlogen’ (Van Herwaarden).

Tot voor kort ging Erasmus door voor een fervent pacifist. Hij heeft immers twee lyrische ‘theoretische’ teksten over *de vrede* geschreven: het adagium *Dulce Bellum Inexpertis* (Zoet is de oorlog voor wie er geen ervaring mee hebben) en de *Querela Pacis* (Klacht van de Vrede). In die teksten betoont hij zich bijna een absolute pacifist: een oorlog kent, zowel voor de winnaar als voor de verliezer, altijd zoveel nadelen dat het voor beide kanten beter is die niet te voeren, en een geschil te onderwerpen aan arbitrage. Toch weten de kenners dat hij in een publicatie uit diezelfde tijd, de *Institutio principis christiani* (Opvoeding van de christenvorst), dus als hij vijftig jaar is, aan Karel V schrijft dat die bereid moet kunnen zijn om in het uiterste geval de *zelfverdediging* te aanvaarden bij een veroveringsoorlog van een tegenstander. Erasmus was dus pacifist, zeker, maar niet tegen elke prijs⁹.

In 1998 heeft de toenmalige bezetter van de Rotterdamse Erasmusleerstoel, Jan van Herwaarden, een tekst van Erasmus ontdekt, *Consultatio de bello Turcis inferendo*, recent vertaald als *De Turkenkrijg*, die erop wees dat die in 1530 had opgeroepen de christelijke wereld met de wapens te verdedigen. Van Herwaarden reageerde als door een adder gestoken¹⁰: “Hier zien we de *pacifist* Erasmus balanceren op de rand van de geloofwaardigheid. Hoe begrijpelijk binnen de context van zijn tijd zijn opmerkingen ook mogen zijn, het is onweersprekelijk dat hier grenzen van verdraagzaamheid zichtbaar worden. Geheel volgens gedachtelijnen die ook in de kruistochtideologie opgeld deden, riep Erasmus op om zoveel mogelijk door bekeringen de islam op de knieën te krijgen. Toegegeven, Erasmus stelde het moment van de oorlog zo lang mogelijk uit en hamerde daarbij voortdurend op de gevaren binnen de eigen wereld. Maar een oorlog tegen de Turken was hoe dan ook gerechtvaardigd. Dan is het onvermijdelijk dat Turks bloed moet worden vergoten...” En Van Herwaarden ontdekte al spoedig in Erasmus’ vroege oeuvre tal van *kiemen* van deze bloeddorstige gedachten jegens de Turken.

⁸ Guido van Heeswijck, *Tolerantie en actief pluralisme; De afgewezen erfenis van Erasmus, More en Gillis*, Kapellen 2008.

⁹ Desiderius Erasmus, *Opvoeding; De opvoeding van de christenvorst*, pp 133-258, Amsterdam 2005. In een paragraaf met de titel *Een oorlog beginnen*, keert Erasmus zich op zijn gebruikelijke wijze tegen de oorlog, maar geeft hij toe, op p. 253, dat als de bevolking van de vorst het slachtoffer is van plunderingen van binnenvallende soldaten, en als zijn burgers worden verdreven en van hun bezittingen beroofd, het zeker geoorloofd is de wapens op te nemen tegen deze vijand. Slechts verdediging *kán* gerechtvaardigd zijn.

¹⁰ J. van Herwaarden, *Erasmus van Rotterdam: Beeld en Werkelijkheid*, Rotterdams Jaarboekje 1998, p. 202. Erasmus, *De Turkenkrijg*, Rotterdam 2005.

Wat was er in werkelijkheid het geval? Erasmus heeft zich in die destijds actuele tekst uitgesproken voor het recht van de bevolking van Europa om zich te weren tegen de agressie van de Turkse legers. Die hadden grote delen van Oost- en Zuid-Europa onder de voet gelopen. Ze ondervonden weinig weerstand omdat de christelijke vorsten in West-Europa elkaar op leven en dood bestreden. Erasmus analyseerde in zijn geschrift de oorsprong van het Turkse volk en zijn despotische staatsinrichting, dat was weinig vleidend voor de tegenstander, en stelde dat die waarlijk geen perspectief boden aan het humanisme, en achtte het dan ook gerechtvaardigd dat de mensen zich verdedigden: “zouden wij uit vrije wil onze hals op het Turkse hakblok leggen?” Erasmus dacht van niet: ook vond hij de islam geen prettig alternatief voor het christendom, waarvan hij een vroom belijder was. In die dagen stonden de Turkse legers voor Wenen, het hart van Europa, en de *Renaissance* van cultuur en wetenschap stond op het spel. In museum Boijmans konden we onlangs in *prenten* over oorlogen in de tijd van Erasmus zien dat de Turkse agressoren een element hadden toegevoegd aan oorlogsmisdaden tegen de bevolking: gebruikten de Romeinen het kruis voor hun slachtoffers, de Spaanse christelijke inquisiteurs de brandstapel en de worgpaal, de Turken introduceerden de opgerichte spies door anus en mond¹¹. Wie kan het Erasmus euvel duiden dat hij opriep om zich tegen deze veroveraars te verdedigen? De praatjes van Van Herwaarden aan het adres van Erasmus dat dan “Turks bloed vergoten zou worden” staan buiten elke realiteit: er werden indertijd stromen bloed vergoten; Grieks, Armeens, Bulgaars, Macedonisch, Hongaars, Duits en Turks. Erasmus leefde niet in de tijd van Van Herwaardens Turks-Nederlandse eetcafé.

Maar misschien ging Erasmus wel over de schreef en verkondigde hij van de weeromstuit een kruistocht tegen de Turken, zoals Van Herwaarden suggereert? Nee, want Erasmus was bang dat zijn pleidooi om zich tegen de Turken te verweren zou worden misbruikt voor een kruistocht. Hij wilde de christelijke vorsten, die zich in alle opzichten onchristelijk gedroegen, geen blanco cheque geven. Tegen de kruistochten had hij zich altijd al fel verzet. Hij zei dan ook aan het eind van zijn geschrift ‘nee’ tegen een aanvalsoorlog tegen de Turken. Hij zei ‘ja’ tegen verdediging. .

Tien jaar later is het denken van Van Herwaarden niet geëvolueerd. In een reeks artikelen in het Erasmusjaar mocht hij in de Turks-Nederlandse krant *Zaman* de gedachten van Erasmus vergelijken met die van de Afghaans-Turkse filosoof Mevlana Rumi. Beiden gaan door voor ‘geweldloos’, schreef Van Herwaarden, maar is dat wel zo bij Erasmus? Citaat: “Erasmus had onmiskenbaar een hartgrondige hekel aan geweld, maar er resteert in zijn denken een residu van het aloude begrip ‘gerechtvaardigde oorlog’. Zoals dat trouwens in de christelijke wereld sedert de kerkvader Augustinus algemeen gangbaar was en is. Het is opvallend dat vandaag de dag oorlogen als die in Irak en Afghanistan met gelijksoortige argumenten worden gelegitimeerd¹².” Hier beweert Van Herwaarden met zoveel woorden dat de pacifist Erasmus zich baseerde op het begrip ‘gerechtvaardigde oorlog’, dat er in onze tijd op zou neerkomen dat Erasmus de inval van de Amerikanen in Irak zou goedkeuren. Niets rechtvaardigt deze

¹¹ *Turkse wredeheden in het Wienerwald*, circa 1529, onderdeel *Oorlog en Vrede* van de catalogus, p. 141.

¹² J van Herwaarden, *Erasmus, Mevlana en de dansende derwisjen*, pp. 37-59, citaat op p. 39.

veronderstelling! Van Herwaarden kent de letter van Erasmus als geen ander, maar heeft van diens beweeglijke geest niet veel begrepen.

3. Erasmus: een ‘ziedende hekel aan de Turken’ (Giphart).

Bij Erasmus staat niet veel te lezen over moslims of over de islam. Aan de zuidkant van het Europese continent, in het huidige Spanje of Italië, hadden veel christelijke denkers van zijn tijd samengeleefd met moslims en joden die vaak konden bogen op een rijkere cultuur. Daar had hier en daar een levendige wisselwerking plaatsgevonden, die tot teksten over wederzijdse verdraagzaamheid had geleid¹³. In 1492 maakte de overwinning van het christelijke koningspaar in Spanje, Erasmus is dan een jaar of 25, een eind aan dat samenleven. Er had een massale vlucht plaats voor het geweld van de christelijke overwinnaars: van moslims naar Noord-Afrika en van joden naar Noord-Afrika, Zuid-Europa en de Lage Landen. De moslims bleven ver van Erasmus' Noord-Europese bed, behalve dan in de vorm van de Turkse agressor die over legers beschikte die in hoofdzaak uit moslims bestonden. De pausen kondigden indertijd een heilige oorlog tegen de Turken af, en ook de christelijke machthebbers probeerden de bevolking tegen hen te mobiliseren.

In die baaierd van hartstochten tegen de Turken hield Erasmus het hoofd verbazingwekkend koel. In zijn geschriften, bijvoorbeeld die over vrede, weerlegde hij de argumenten tegen de Turken. In ons onderwijsproject, *Erasmus voor de Klas*, hebben wij een aantal van de gangbare ‘smoesen’ tegen de goddeloze Turken, en het commentaar van Erasmus, op een rij gezet: “Smoes 1: De Turken zijn misdadigers. *Erasmus*: de christenen plegen onder elkaar ernstiger misdaden; Smoes 2: De vorsten beweren dat ze de godsdienst verdedigen. *Erasmus*: ze willen de rijkdom van Istanboel; Smoes 3: Het doel van de oorlog is de godsdienst te verdedigen. *Erasmus*: maar dan is oorlog al een heel slecht middel; Smoes 4: De oorlog is goed, want de Turken zijn onmenselijke. *Erasmus*: het doden is ook onmenselijk en bovendien zijn zij ook mensen van het heilige boek; Smoes 5: We gaan op ‘kruistocht’ om het ‘ware’ geloof te brengen. *Erasmus*: het is heel slecht gesteld met de christelijke godsdienst als het voortbestaan van oorlogsvoering afhangt.” Onze tekst voor kinderen illustreert in een notendop de consequente houding van Erasmus als het gaat om het respecteren van de Turken als ‘mensen’¹⁴.

Zelfs in het late *De Turkenkrijg*, hij is dan over de zestig, herhaalt hij al die argumenten tegenover *de straat* die denkt “dat ongeacht wie zomaar ongeacht welke Turk kan doden, als was het een razende hond. Gewoon omdat hij een Turk is. Als dat waar is zou om ’t even wie ook Joden mogen doden. Toch zou wie zoiets doet gauw te maken krijgen met de arm der wet!”¹⁵ Erasmus herhaalt ook zijn *vrome* overweging, dat “de ergste Turken in onze eigen

¹³ Pieter Dupon over *Ramón Llull*, in *Ex Pluribus Unum*, zie noot 6, pp 183-192.

¹⁴ Louise Langelaan, zie noot 4, p. 33-35.

¹⁵ *De Turkenkrijg*, zie noot 10, p. 43-44.

geest” aanwezig zijn¹⁶: “hebzucht, geldhonger, machtswellust, zelfoverschatting, goddeloosheid, hang naar luxe, genotzucht, bedrog, rancuneuze haat, afgunst”. Pas als we in onze eigen ziel die ondeugden met het zwaard van de geest hebben verdelgd, pas dan kunnen we het tegen de Turken opnemen. In zijn vrome tekst, het is een actueel commentaar op een Psalm uit de Bijbel, spreekt hij van het ‘doden van de Turk in onszelf’, en dan bedoelt hij niet het doden van echte Turken, maar het overwinnen van de zonde, de ‘turksheid’ zoals hij dat weinig vleidend noemt, in de ziel van de christenmens. Alleen een ondeskundige kan hierin lezen dat Erasmus oproept tot het doden van Turken: we komen daar zo op terug bij de schrijvers Giphart en Möring.

Dat neemt niet weg dat Erasmus zich hier en daar fel en kritisch uitlaat over de islam, en in het bijzonder over de profeet Mohammed¹⁷. Hij heeft geen enkele waardering voor die godsdienst, en merkt op dat hun profeet wel een verderfelijk, misdadig individu moet zijn, omdat hij zich als mens laat gelijkstellen met God. Hij pleit echter niet voor een gewelddadige confrontatie met de moslims, integendeel, maar voor het samenleven en het gedogen. Dan moet in het dagelijkse leven *met de burenen* maar beslist worden wie er op den duur wie bekeert: de moslim de christen, of, wat Erasmus hoopt, de christen de moslim. Want in grote delen van Zuid- en Oost-Europa, en ook in Spanje en Portugal, is dat samenleven aan de orde: grote hoeveelheden moslims, christenen en joden wonen nu bij elkaar. En dan kan het toch niet zo zijn dat de plaatselijke meerderheden overal de minderheden gaan uitroeien! Enkele jaren later, omstreeks 1533, ontwikkelt Erasmus deze gedachten verder als het bovendien gaat om het samenleven van katholieke en protestante christenen, die elkaar eveneens dreigen uit te roeien, en formuleert hij het begin een soort ‘theorie van de tolerantie’. Maar eigenlijk ontstaat die al in zijn *De Turkenkrijg*. Halverwege het boekje ontvouwt hij deze gedachte¹⁸: “Een christelijk magistraat is wel bevoegd joden te straffen wanneer zij wetten overtreden die voor iedereen gelden, en die zij zelf ook aanvaarden. Het is dus niet omdat zij een andere godsdienst belijden dat ze worden gedood. Het christelijk geloof wordt verspreid door *overtuiging*, niet door dwang. Het wordt *gezaaid*, niet door de strot geduwd. Dit recht, op basis waarvan joden en christenen gelijkelijk kunnen worden gestraft, hadden destijds ook heidense vorsten met betrekking tot christenen. Ook de Turken zouden het hebben als wij, wat God verhoede, onder hun gezag in een rechtssysteem zouden leven. Wie denkt dat hij, gesneuveld tegen de Turken, regelrecht de hemel in vliegt heeft het dan ook lelijk mis.”

Geestig, die verschuiving van het perspectief na 500 jaar. Toen waren het de achterlijke christenen die door achterlijke priesters en monniken het paradijs werd beloofd, nu zijn het de achterlijke moslims en hun dito imams. In deze regels van Erasmus staat met zoveel woorden dat de plaatselijke overheid gerespecteerd dient te worden door de inwoners van een gebied, zij het christenen, Joden, Turken (moslims) of heidenen. Als de mensen zich aan de rechtsregels houden, horen zij onder die overheid een veilig bestaan te kunnen leiden,

¹⁶ Zie noot 15, p. 48.

¹⁷ Zie noot 15, bijvoorbeeld p. 68.

¹⁸ Zie noot 15, p. 44.

gevijwaard van geweld of willekeur. Want *een ieder schikt zich onder hetzelfde recht*. Dat dient zeker te gelden voor een christelijk bestuur, maar ook van de Turkse machthebbers mogen christenen en joden die bejegening verwachten. Erasmus uit hier zijn kritiek op de ontwikkelingen in Spanje, en spreekt zijn hoop uit over rechtsherstel in de door de Turkse legers veroverde gebieden. Hij ontvouwt een wijs perspectief op vreedzame co-existentie, waaraan zijn tijdgenoten nog lang niet toe waren. En overigens blijken gevoelens van *diepe afkeer jegens de islam en Mohammed* bij Erasmus een pleidooi voor *samenleven van moslims en christenen* niet in de weg te staan.

Vergelijken we dit verhoog over en van Erasmus met de visie van een Rotterdamse cultuurdrager, in dit geval Ronald Giphart, dan noteren we deze uitspraak in zijn column *Goede manieren* op 30 oktober in *de Volkskrant* over de viering van het Erasmusjaar¹⁹: “Een andere kanttekening is dat de Rotterdammer Erasmus een ziedende hekel had aan Turken. Wat heden ten dage islamitische Marokkanen zijn voor Geert Wilders, waren islamitische Turken voor Erasmus, om die twee denkers maar eens met elkaar te vergelijken. Erasmus schreef zelfs een pamflet in briefvorm (*De Turkenkrijg* uit 1530), waarin hij aan een Keulse vriend uitlegde dat de goddeloze Turk geen mens was, maar een beest dat de beschaving probeerde te ondergraven. ‘Willen we ze eens en voorgoed van ons afschudden, dan zullen we toch eerst het ergste soort Turken uit onze geest moeten verdrijven’, schreef hij.”

Einde citaat. Erasmus en Wilders staan bij Giphart op een lijn. Voeg toe een verkeerd begrepen citaat over het doden van de Turk in onze eigen geest. Dit is armoede, dit is de *hype*, de waan van de dag. De Rotterdamse Marcel Möring gooide het in een NRC-Erasmusspecial van 8 oktober vooral op de Jodenhaat, en dan lift Ronald mee op de hype van de moslimhaat.

4. Erasmus: “tolerant voor wie op hem leken, medechristenen” (Marcel Möring).

Het verwijt van schrijver Marcel Möring in zijn column *Erasmus en Bartje* aan Erasmus is dat hij niet zo tolerant is als iedereen denkt dat hij is; met meer recht zou men hem *onverdraagzaam* kunnen noemen. De gemeente Rotterdam vereert in Erasmus een *Bartje*, een nietszeggend icoon. Möring schrijft²⁰: “De Turk als mens moest volgens Erasmus worden gekerstend, maar de Turk als Turk moest worden gedood”. Al geruime tijd voor Giphart viel Möring dus in de val van de teksten van Erasmus over het doden van de ‘turksheid’ in onze eigen ziel. En wat de joden betreft kiest Möring twee citaten die volgens hem vernietigend zijn. Zo schreef Erasmus dat “het Jodendom de verderfelijkste plaag en bitterste vijand is van de leer van Jezus Christus”; en mocht van Erasmus “het Oude Testament bij het oud papier als dat de invloed van het Jodendom zou beperken”. Mörings openingszinnen suggereren dus dat de ‘tolerante’ Erasmus in werkelijkheid een Turkendoder en een jodenhater is, hoewel hij noch het een noch het ander aantoonde. Het lijkt erop dat Erasmus zich fel keert tegen het ‘judaïsme’, de joodse godsdienst, en dat hij een strijd voert tegen een rivaliserend geloof.

¹⁹ Ronald Giphart, *Goede manieren*, column over de Erasmusdag van 28 oktober, in *de Volkskrant* van 30 oktober.

²⁰ Marcel Möring, column *Erasmus en Bartje*, in de NRC-special over *Erasmus 2008*, 8 oktober 2008.

Maar voor Möring is de polemieek reeds afgedaan als hij inzake Erasmus eenvoudigweg concludeert: “Multicultureel? Vreedzame integratie? Kosmopoliet?” Kom nou toch, aan mijn zolen. Vandaar dat Möring opteert voor een andere PR-man voor Rotterdam: liefst Pierre Bayle, de Franse asielzoeker en Verlichtingsfilosoof, die tenminste zijn halve leven in de stad heeft gewoond.

Onze leerlingen van het Erasmiaans gingen veel verder dan Möring, haalden citaten van het internet en aarzelden niet om Erasmus openlijk een ‘antisemiet’ te noemen, omdat die termen hen tegemoet stralen van de beeldbuis. Zij noemden bijvoorbeeld de uitval van Erasmus tegen de Keulse jood Pfefferkorn, of haalden de humanist Johann Reuchlin aan die Erasmus in de steek zou hebben gelaten bij diens verdediging van de joden. Was Erasmus in deze concrete kwesties een antisemiet?

Het *globale* antwoord op de verwijten van Möring en van de scholieren inzake joden loopt langs dezelfde lijnen als dat op de verwijten over zijn houding jegens de Turken. Ook de strijd tussen christendom en Jodendom voerde Erasmus scherp. Erasmus had veel moeite met de inhoud van het joodse Oude Testament, omdat de God daar geen christelijke God is; het is een God die er louter voor het joodse volk is, en bovendien is het een gewelddadige God die de joden het beloofde land tot de laatste baby en grijsaard laat ontvolken. Ook de rituelen, die Erasmus al stoorden in de katholieke kerk, ervoer hij bij het Jodendom als belastend: besnijdenis, feestdagen, sabbat of voedselvoorschriften. Daar stelde Erasmus de *philosophia Christi* tegenover, het ingetogen omgaan met God in je persoonlijke, dagelijkse handelen. Daar waren eigenlijk geen rituelen, versierselen of kostbare gebouwen voor nodig. Hij streed voor versobering van de katholieke kerk, en wilde die bevrijden van al die overbodige zaken waarvoor de joodse godsdienst bij hem model stond.

Dat verhinderde Erasmus echter niet om voor de rechten van de joden op te komen, en die te verdedigen, en vreemd genoeg zijn in een dergelijke concrete kwestie de door onze leerlingen genoemde figuren Pfefferkorn en Reuchlin voorhanden²¹.

De *Anne Frank Stichting* bracht in de persoon van de theoloog Hans Jansen destijds, in 1989, een platenboek uit over *Antisemitisme* met de volgende stelling, ontleend aan professor Heiko Oberman²²: “Erasmus gaat in zijn intolerantie tegenover joden veel verder dan Luther.” En Luther was een echte antisemiet, die joden te lijf wilde gaan met onteigeningen en deportaties. Het bewijs van dominee Jansen bestond in hoofdzaak uit een felle uitval in een brief van Erasmus tegen de tot christen gedoopte jood Johann Pfefferkorn: “Een volslagen gek, een onbeschaamde vlegel, die wij geen halve jood noemen, maar die door zijn daden laat zien, dat hij een superjood is. De duivel, de eeuwige vijand van de christelijke godsdienst, had zich geen beter instrument kunnen wensen dan een dergelijke engel van Satan, veranderd in een engel van het licht, die onder het voorwendsel dat hij de christelijke godsdienst verdedigt,

²¹ Zie ook bij Guido Vanheeswijck (2008), noot 8, over Gillis, Erasmus, Reuchlin en Pfefferkorn, pp 43-47.

²² Hans Jansen (samensteller): *Antisemitisme; Een geschiedenis in beeld*, Anne Frank Stichting, Den Haag, 1989, p. 45.

overall; het belangrijkste en beste van onze religie, namelijk de zichtbare eenheid, verwoest.” Pfefferkorn had zich volgens Erasmus tot christen laten dopen om de wereld te infecteren met zijn joodse vergif. Deze onverkwikkelijke scheldpartij had tot gevolg dat sommige van onze leerlingen afhaakten, en een hekel aan hun schoolpatroon kregen.

Maar wat was er aan de hand? De bekeerde jood Pfefferkorn werkte voor de christelijke, Dominicaanse inquisiteurs in Keulen²³. Hij werkte mee aan de ketterjacht op afwijkende christenen, en had een speciale missie op zich genomen ten aanzien van de joodse immigranten. Die waren in de Lage Landen gekomen met hun heilige boeken met hebreeuwse teksten, en Pfefferkorn had de Habsburgse keizer Maximiliaan, die van de kroon op de Amsterdamse Westertoren, voorgesteld om alle hebreeuwse boeken in het openbaar te verbranden. In die tijd waren er echter *humanisten* opgekomen, die zich de talen van de Bijbel, vooral Grieks en Hebreeuws, eigen maakten om betere, filologisch verantwoorde, vertalingen van het Oude en Nieuwe Testament te maken. De humanist Johann Reuchlin had zich daartoe bekwaamd in het Hebreeuws, was dus een medestander van Erasmus die met datzelfde doel voor ogen Grieks had geleerd, en hij verzette zich tegen deze jacht op het Hebreeuws en op de joden. Reuchlin kwam op voor het recht van de joden om hun teksten te behouden, *en Erasmus stemde daarmee volledig in*. Het verbranden van deze boeken betekende immers een ernstige slag tegen de inspanning van de *humanisten* om een cultuur van taalwetenschap te stimuleren. Pfefferkorn deed er toen nog een schep bovenop, en beschuldigde nu ook de humanist Reuchlin van ketterij. Dat verklaart de uitzinnige woedeaanval van Erasmus jegens Pfefferkorn, die niet was gericht tegen een arme jood maar tegen een dolle, antisemitische straatvechter die de joden in de Lage Landen naar het leven stond. Daarbij dacht Erasmus dat Pfefferkorn wellicht de christelijke zaak opzettelijk benadeelde door een voorgewende afzwering van het judaïsme, een gedachte die hem volgens Erasmuskenners Simon Markish door Reuchlin zelf was ingefluisterd²⁴.

Jawel, vragen mijn leerlingen, maar het in de steek laten van zijn maatje Reuchlin dan, want dat staat op internet? Dat speelde later met op de achtergrond twee ontwikkelingen: Reuchlins belangstelling voor Hebreeuws bracht hem tot de studie van de joodse kabbalistiek die hij met het christendom wilde vermengen, en bovendien zocht hij aansluiting bij kerkhervormer Luther. Beide ontwikkelingen leidden ertoe dat Erasmus zich ging afzetten tegen Reuchlin (vandaar het citaat ‘ik ben geen reuchlinist’), maar dat had niets meer van doen met de kwestie van het ondersteunen van het recht van de joden op hun heilige boeken en taal! Het gevaar van onbegrepen stukjes op internet en de betekenis van de school en zijn docenten voor het opvoeden in het omgaan daarmee, blijken hier wel zonneklaar. Erasmus trad,

²³ Zie Vanheeswijck, 2008, en zie ook de pp 46, 47 en 48 van de publicatie van de AFS (1989, hetgeen de passage op p. 45 in een uiterst merkwaardig daglicht stelt.

²⁴ Simon Markish, *Erasmus et les juifs*, vertaald uit het Russisch, 1979. Erasmus had volgens Markish geen gevoel voor een antisemitische interpretatie van zijn kritiek op het judaïsme. In 1986 ging Markish opnieuw in op die beoordeling van 1979, en kwam hij tot dezelfde conclusie. Erasmus’ visie op de vruchtenloosheid van het bekeren van joodse mensen (dat moest God zelf maar afhandelen op de jongste dag) en het nauwe contact met Reuchlin over Pfefferkorn staan in het Engels op internet te lezen in Markish’ tekst van 1986.

afgezien van zijn woeste uitval, in deze kwestie op voor de belangen van de joodse immigranten.

Erasmus een ergere antisemiet dan Luther? *Schande over het domineeshoofd van samensteller Hans Jansen*. Ik vroeg de *Anne Frank Stichting* of zij die aperte fout in haar publicatie van 1989 misschien had herroepen: het antwoord was dat zij in 2005 een nieuwe publicatie over dit onderwerp had laten verschijnen. Ik zocht vervolgens *Vijftig vragen over antisemitisme* op van Jaap Tanja. En let nu op: Luther is daarin nog steeds een ernstige antisemiet, Calvijn is een gewone antisemiet en *Erasmus is geen antisemiet meer*. “Oeps, meneer, een foutje”, riepen mijn leerlingen²⁵, die dit geen manier van doen vonden. Ik vind, met hen, dat enormiteiten, of bewuste fouten van het kaliber-Jansen, gerectificeerd dienen te worden in een nieuwe uitgave van dezelfde stichting over hetzelfde onderwerp. Tanja maakte desgevraagd het voorbehoud dat de nieuwe publicatie niet een omvattend uitsluitsel geeft, maar toch is het kristalhelder dat hun benadering van Erasmus grondig is gewijzigd²⁶. En overigens gaat dominee Jansen tot op de dag van vandaag op internet door met het vertellen van dit leugenachtige verhaal over Erasmus!

Erasmus was dus geen antisemiet. Hij was wel een verklaard tegenstander van de joodse godsdienst en haar gebruiken, maar kwam op voor de rechten van joodse mensen. Hij zag weinig heil in het bekeren van de joden tot het christendom. De apostel Paulus had de joodse Christus, zoon van God, verkondigd aan de hele mensheid, en Erasmus wilde waarschijnlijk aan zijn God overlaten wat die bij het laatste oordeel met zijn uitverkoren volk zou doen.

Erasmus een onderdrukker van joodse mensen, hun gebruiken, hun taal, hun bezittingen of hun synagogen, zoals onze leerlingen dachten? Het is een kwalijk sprookje. Akkoord, de lezer moet slikken als hij soms de ongezouten en openhartige kritiek op de praktijken van joodse mensen of instellingen leest, maar Erasmus was nu eenmaal de satiricus en polemist voor wie weinig tot niets heilig was. Dat willen de publieksschrijvers van het type Möring of Giphart toch graag? Waarom dan die scheldtirades aan het adres van een vroege voorganger in het columnisme?

5. Een militant humanisme in de geest van Erasmus (Carel Peeters, 2008).

In een artikel in *Vrij Nederland*, *De andere Erasmus; Een militante humanist*, doet Carel Peeters een observatie, die licht kan werpen op de achtergrond van enkele misverstanden over Erasmus. Hij verwijt het hedendaagse humanisme tandenloosheid en angsthazerij. Hij brengt dat in verband met een *verkeerde opvatting* over de persoon van Erasmus: die had immers twee kanten, de gematigde naast de fel venijnige. Hij pleit voor een herstel van de venijnige Erasmus, en voor een heilzaam evenwicht tussen beide kanten van zijn persoonlijkheid. Een sleutelcitaat is dan een passage van Thomas Mann (1935): “In elk humanisme ligt een

²⁵ Het meest betrokken waren, gezien de keuze van hun essay, Asma Belmir, Xiao Hang Nguy en Remedios van Rijn, die schreven over ‘hoe tolerant Erasmus eigenlijk wel was’? Van hen kwam de ‘oeps’.

²⁶ Correspondentie per e-mail, eind februari 2009, tussen de auteur en Jaap Tanja.

element van zwakheid dat met zijn afwijzing van het fanatisme, met zijn verdraagzaamheid en zijn liefde voor twijfel, kortom: met zijn natuurlijke goedheid samenhangt en in bepaalde omstandigheden zijn noodlot kan worden. Wat nu nodig zou zijn is een *militant humanisme*, een humanisme dat zijn mannelijkheid ontdekt en tot het inzicht komt dat het principe van vrijheid, verdraagzaamheid en twijfel zich niet mag laten uitbuiten en omverlopen door een fanatisme dat geen schaamte en twijfel kent.”

En inderdaad, mijn leerlingen hadden in Erasmus een soort teddybeer gezien, een gematigde, milde lobbies, die redelijk schrijft over rechtvaardige en eerbare zaken. En ze kregen een venijnige, satirische en beledigende schrijver voor ogen. Die vergissing speelt ook de Rotterdamse cultuurdragers parten. Van Herwaarden verwachtte een absolute pacifist, en kreeg een Erasmus die met de evenementen mee bewoog. Net zoals veel pacifisten in 1933 zich toch wilden verdedigen tegen de opkomst van Hitler-Duitsland, zo kwam Erasmus er niet onderuit zich publiekelijk uit te spreken voor zelfverdediging tegen de Turkse veroveraars. Giphart had waarschijnlijk datzelfde gematigde beeld voor ogen, en was geamuseerd door het lezen van een paar *Googleteksten* die zijn voorgevormde beeld van Erasmus onderuit haalden; hij is dan nooit te beroerd om daar een krantenstukje van te maken. Voor Möring zal gelden dat hij in het antisemitisme van Erasmus gelooft, omdat hij dat uit verschillende bronnen aangereikt heeft gekregen. Hij verwacht het hebben van kritiek op het joodse geloof met de gevolgtrekking dat iemand mensen om dat geloof zal willen onderdrukken. Dat zijn twee zaken, die onderscheiden moeten worden. Eigenlijk gaat het steeds om het begrijpen van de complexe Erasmus, die *eenheid van tegendelen*: hij is moedig maar voorzichtig, hij is gematigd maar fel, hij is pacifistisch maar realistisch, hij kritiseert mensen fel maar is bereid met hen samen te leven, enzovoort. In veel publicaties kiezen auteurs voor één invalshoek: biograaf Johan Huizinga kiest voor diens beweerde lafheid jegens de Reformatie; biograaf Bart de Ligt kiest voor diens absolute pacifisme en leeuwenmoed; schrijver Jan van Herwaarden kiest voor diens draaikonterij en opportunisme: ieder kiest een aspect van Erasmus waarmee de persoon in kwestie het beste uit de voeten kan.

Wat dat *militante humanisme* betreft: ik denk dat het begint bij ieder persoonlijk. Erasmus, toch een icoon van het Nederlandse humanisme, wordt in de laatste tientallen jaren tal van keren onderuit gehaald. Wie of wat gaat er naast hem staan, kijkt of het klopt en als dat niet zo is, dient openlijk van repliek? *Waar is de strijdbaarheid, waar is de solidariteit, van eigentijdse humanisten?*

6. Tolerantie en actief pluralisme (Guido Vanheeswijck, 2008).

Het boeiende betoog van de Vlaming Vanheeswijck is historisch en dialectisch van aard en komt in het kort hierop neer. In de tijd van Erasmus vonden de *umanisti* de ‘openbaarheid’ uit: zij streefden naar een redelijke ruimte waarin door alle geletterden van Europa het debat werd gevoerd. Op dat moment ontstonden pas *persoonlijke* meningen en *eigen* bijdragen aan het debat. De discussie richtte zich tot een ieder, die Latijn kon lezen en burger van de *Republiek der Letteren* wilde zijn. In latere eeuwen, in de tijd van de grote ideologieën en het nationalisme van de Europese staten, werd het steeds meer de gewoonte dat men

discussieerde binnen de eigen ideologie en natie, waardoor in Nederland een gereformeerde kerkganger de argumenten en motieven van een socialist gewoon langs zich heen liet glijden, en omgekeerd. Uit die tijd stamt de gewoonte, uit weerzin en gemakzucht, om *niet op elkaar in te gaan*. Dat *passieve pluralisme* ging dan door voor ‘tolerantie’. Een humanist nam de ‘niche’ in die de anderen hadden opengelaten, en schuwde op zijn beurt een fel debat met anderen over wat hem wezenlijk bewoog. Waar thans de wereld met internet, net als in Erasmus’ tijd waarin de boekdrukkunst ontstaat, weer open bloeit, er overal nieuwe verhoudingen ontstaan, moeten humanisten enerzijds verdraagzaam, coöperatief, redelijk en begrijpend kunnen zijn (net als Erasmus), maar tegelijkertijd venijnig, vasthoudend, vilein en fel als het gaat om opvattingen die zij afkeuren, ook van degenen met wie zij samenwerken (net als Erasmus): zij moeten een *actief pluralisme* uitdragen. Hegel en Marx zouden hieraan toevoegen: het is ‘negatie van de negatie’, ‘ontkenning van de ontkenning’, het een herstel van de oorspronkelijke openbaarheid maar nu op wereldschaal. .

Het voorgaande betoog past binnen zijn pleidooi voor die ‘actieve’ helft van het concept *actief pluralisme*. We zagen Erasmus schrijven en debatteren met anderen, die hij gratis en ongevraagd voorzag van een aanhoudende stroom van meningen en adviezen. Zijn afkeurende opvattingen over de profeet Mohammed, over de rituelen van het Jodendom of over de staatsinrichting van de Turken, leidden bij hem niet tot het vervolgen of discrimineren van moslims, protestanten of joden, maar tot een opwekking om samen te leven. Onze critici van Erasmus waren niet verdacht op de felle kritieken van een man van wie zij louter gematigdheid en mildheid verwachtten.

Velen van ons hebben, uit arrogantie, gewoonte of luiheid, het verleerd nieuwsgierig te zijn. Als we *nieuwsgieriger* zouden zijn naar de opvattingen van andere mensen, uit andere culturen, zou die *actieve* houding meer vanzelfsprekend zijn. In een verzuilde samenleving gingen we niet in op wat anderen bewoog; nu wordt het tijd om overeenstemming en dialoog te zoeken maar ook om *de eigen opvattingen helder en elegant naar voren te brengen*. Als dit laatste beheerst zou plaatsvinden, en daarvoor is een portie *erasmiaanse* redelijkheid, wellevendheid en gematigdheid nuttig, zou er veel gewonnen zijn voor de politieke democratie.